

kātū'l-esmā'i'l-müfrede (nşr. Sekine eş-Şihâbî), Dimaşk 1987, s. 11-20, 35, 36, 44, 46; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, IV, 470; VII, 182; VIII, 434; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, s. 325-329; Nevevî, *İrşâdû tullâbi'l-hakâ'ik* (nşr. Nûreddin İtr), Beyrut 1411/1991, s. 210-212; İrâkî, *Fethu'l-muğîs*, s. 390-391; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker* (nşr. Nûreddin İtr), Dimaşk 1413/1992, s. 141; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Beyrut 1399/1979, II, 271-278; Hazrecî, *Hulâşatü Tezhib*, s. 44, 54, 58, 65, 130, 161; Emir es-San'ânî, *Tavziḥu'l-efkâr* (nşr. Salâh b. Muhammed b. Uveyza), Beyrut 1417/1997, II, 279; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâ'isü'l-ḥaşiş*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), s. 210-214; Talât Koçyigit, *Hadis İstilahları*, Ankara 1980, s. 261-262; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 259-260.

MEHMET EFENDİOĞLU

el-MÜFREDÂT

(المفردات)

Râgıb el-İşfahânî'nin

(ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)

Kur'an'daki

garîb kelimelere dair sözlüğü.

Tam adı *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* olup Dimaşk Muhammed Lutfi Kütüphanesi'ndeki müellif hattı olduğu tahmin edilen bir nüshaya düşülen nottan 409 (1018) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır (M. Adnan el-Cevhercî, LXI/1 [1986], s. 194). Mukaddimede Kur'an'ın dil özellikleri üzerinde durulmuş ve eserin hangi ihtiyaçları karşılayacağı belirtilmiştir. Kur'an'ı yoğun anlamlar içeren bir kitap olarak niteleyen müellife göre Kur'an ilimleriyle ilgilenmenin ilk şartı lafzî-lugavî ilimleri bilmektir ve bu ilimler sayesinde Kur'an kelimelerinin gerçek mânalarını elde etmek mümkündür.

Garîbü'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden *el-Müfredât* bu gelenek içinde bir dönüm noktası olmuş, kendinden önceki eserlere göre farklılık göstermiştir. Önceki eserler tertip bakımından Kur'an sûrelerinin dizimini esas alırken *el-Müfredât* alfabetik düzenlenmiş, az sayıdaki garîb kelimenin açıklaması ile sınırlı kalmayıp Kur'an lafızlarının hemen tamamını kapsayan hacimli bir sözlük olmuştur. Garîb lafızların tek kelime ile karşılanması yerine Kur'an'da geçen bütün türevlerinin anlamları verilmiş, kelimeyle ilgili âyetlere ve diğer bilgilere temas edilmiştir. Böylece eser garîbü'l-Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'an sözlüğü modeli ortaya koymuştur.

el-Müfredât'ta kelimelerin etimolojisi yapılmış, bunun yanında Kur'an'da geçen morfolojik türevlerinin tamamı zikredil-

miş, bunlara uygun olan âyetler belirtilmiş, ayrıca teşbih, istiâre, kinaye ve mecaz konumundaki anlamlara da işaret edilmiştir. Kıraat vecihleri, Selef'in ve Araplar'ın yaygın sözleri, nazım ve nesir parçaları ile hadis metinlerinin yoğun biçimde şevâhid olarak kullandığı *el-Müfredât* furûk geleneği açısından da önemlidir. Mukaddimede *el-Müfredât*'tan sonra yakın anlamli kelimelerle ilgili bir eser yazmayı düşündüğünü söyleyen Râgıb el-İşfahânî bu telifini bir furûk çalışması gibi tasarlamamışsa da kendi içinde furûk malzemesi sağlayan bir çalışma şeklinde düzenlemiş, bu özelliğiyle eser furûk geleneğinin bir zinciri olarak görülmüştür (Muhammed b. Abdurrahman Şâyî, s. 190-194; M. Nûreddin el-Müneccid, s. 123, 134; Chaudhary, XXVI/1 [1987], s. 67-68; Kara, VII/14 [2003], s. 214 vd.).

Müellif eserinde tefsir, nahiv, sarf, kıraat, mantık, hikmet, edep, usul, tevhid gibi birçok konudaki birikimi naklederken müfessirlerin, dilcilerin ve şairlerin dışında Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî, Ebû Bekir el-Allâf, Ebû Müslim el-İşfahânî, Kâdî Abdülcebbar, Ebû Bekir el-Esam gibi Mu'tezile âlimleriyle Ebû Hanîfe, Şâfiî, Ebû'l-Hasan el-Cürcânî gibi otoritelerden faydalanmıştır.

Gerek sözlükçülük tekniği gerekse içerik bakımından *el-Müfredât*'ı eleştirenler olmuştur. Nitekim eser Kur'an'da bulunmayan "بَطْرٌ", "عَوَطٌ", "قَرَشٌ", "كَلَجٌ", "هَلَجٌ", "هَلَجٌ", "زَيْنٌ", "عَوَطٌ", "قَرَشٌ", "كَلَجٌ", "هَلَجٌ", "نَصْحٌ", "سَفْحٌ", "مَرْتٌ", "حَصْبٌ", "سَرْدَقٌ", "نَجَاٌ" gibi Kur'an lafızlarına yer verilmemiştir (Semîn, I, 38-39). *el-Müfredât*'ı neşreden Dâvûdî bu kelimelere "فَنِي" ve "هُودَلٌ"yi de eklemektedir (*Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, neşredenin girişi, s. 28). Dâvûdî eserdeki diğer eksiklikleri kıraat vecihlerinde mütevâtir-şâz ayırımının yapılmaması, hadis konusunda zayıf kalması, bazı yerlerde Mu'tezile'den etkilenilmesi, bir kısım iktibasların başkasına nisbet edilmesi, kelimelerde nâdiren tashîf yapılması, bazı kelimelerin alfabetik diziminde yanlışlıkların bulunması bir kısmına mâna verilirken zayıf görüşlerin tercih edilmesi şeklinde ifade etmiştir (a.g.e., neşredenin girişi, s. 26-29; ayrıca bk. Kâsîd Yâsir ez-Zeydî, XXIV [1992], s. 36 vd.).

Garîbü'l-Kur'ân'a dair daha sonra yazılan eserlerde ve Kur'an sözlüklerinde *el-Müfredât*'tan çokça faydalanılmıştır. Fîrûzâbâdî ve Muhammed Abdürraûf el-Münâvî sözlüklerinde ondan bolca iktibaslarla bulunmuşlarsa da *el-Müfredât*'a en

fazla önem veren kişi Semîn el-Halebî'dir. Eserinin mukaddimesinde *el-Müfredât*'ı önceki çalışmalardan daha kapsamlı bulunan Semîn kitabın özünü kendi eserine aktarmıştır. Bazan isim zikrederek iktibasta bulunmuş, çok defa da isimsiz alıntı yapmıştır. Adını belirttiği yerlerde ise çoğunlukla onu eleştirmiştir (*Umdetü'l-ḥuḫfâz*, I, 27-28, 38; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, s. 91; M. Abdürraûf el-Münâvî, s. 25). Dirâyet tefsirlerinde de kelimelerin açıklanması hususunda *el-Müfredât*'tan faydalanılmıştır. Bunların müellifleri arasında Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebüssuûd Efendî, Şevkânî, Burhâneddin el-Bikâî, Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Elmalılı Muhammed Hamdî, Hamîdüddin Ferâhî, Muhammed Tâhir b. Âşûr ve Emîn Ahsen İslâhî sayılabilir. *el-Müfredât* Kâdî Beyzâvî'nin de ana kaynaklarından biridir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 187, 447).

el-Müfredât ilk defa İbnü'l-Esir'in *en-Nihâye*'si ve Süyûtî'nin *ed-Dürrü'n-neşîr*'i ile birlikte basılmış (I-IV, Kahire 1318, 1322), daha sonra Muhammed Seyyid Keylânî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire 1961). Bunu Muhammed Zührî el-Gamrâvî'nin tashihi, Nedîm Mar'aşî (*Mu'cemü müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts.) ve Muhammed Ahmed Halefullah'ın (Kahire 1970) tahkikleri izlemiştir. Ardından Safvân Ahmed Dâvûdî dört yazma nüshaya dayanarak eseri tahkik etmiş ve *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* adıyla yayımlanmıştır (Dimaşk 1412/1992). Keylânî, Gamrâvî ve Ahmed Halefullah'ın çalışmalarını eleştiren Dâvûdî bunların ilmî değerinin bulunmadığını ve birbirinin taklidi niteliği taşıdığını söylemiştir (değerlendirmeler için bk. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, neşredenin girişi, s. 40). Dâvûdî'nin yaptığı tahkikin ise ciddi bir neşir olduğu görülmektedir. Dâvûdî esere kırk sayfalık bir mukaddime yazmış, metin içerisinde hadis, emsal, kıraat, merviyât, şiir, özel isim, kitap, tefsir kaideleri, dil meseleleri, usul ve kelâm konuları, mantık meseleleri vb.nin kaynaklarını göstermiştir. Ayrıca eserin sonuna geniş bir fihrist eklemiştir.

el-Müfredât üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Abdülhamîd Abbas Muhammed'in *er-Râgıb el-İşfahânî ve menhecühû fi Kitâbi'l-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*'ı (yüksek lisans tezi, 1971, Câmiatü İskenderiyye külliyyetü'l-âdâb), Râfî Abdullah'ın *Menhecü'r-Râgıb fi kitâbihî Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*'ı (yüksek lisans tezi, 1989, Câmiatü Mevsîl külliyyetü'l-âdâb), Abdullah b. Avvâd b. Lüveyhiş Mu-

tîrî'nin *er-Râğıb el-İşfahâni ve cühûdühû fi't-tefsîr ve 'ulûmî'l-Kur'ân*'ı (yüksek lisans tezi, 1410, el-Câmiatü'l-İslâmiyye külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm [Medine]), Sevsen bint Abdullah el-Hindî'nin *el-Müvâzene beyne kitâbey tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân li'bn Kuteybe ve'l-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân li'r-Râğıb el-İşfahâni'si* (yüksek lisans tezi, 1408/1988, Külliyyetü'l-âdâb li'l-benât, Riyad) ve Muhammed b. Hamed el-Muhaymid'in *Ğarîbü'l-Kur'ân beyne kitâbeyi'l-Müfredât li'r-Râğıb el-İşfahâni ve 'Umdeti'l-huffâz li's-Semîn el-Halebî: Müvâzene ve dirâse'si* (yüksek lisans tezi, 1409, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye) bunlar arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râğıb el-İsfahâni, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dimaşk - Beyrut 1412/1992, s. 53-55, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 26-29, 39, 40; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Tunus 1357, s. 49, 93, 141, 179; Semîn, *'Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eş-refi'l-elfâz* (nşr. Muhammed Altuncî), Beyrut 1414/1993, I, 27-28, 38-39, ayrıca bk. tür.yer.; Zerküşî, *el-Burhân*, II, 74, 164; III, 126; IV, 122, 157, 330; Firûzâbâdi, *Beşâ'iru zevî't-temyiz* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmîyye), II, 74, 80, 88, 89, 100, tür.yer.; a.mlf., *el-Bûlğa fi terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luğa* (nşr. Muhammed el-Misrî), Küveyt 1407/1987, s. 91; Süyûtî, *el-İtkân*, I-II, tür.yer.; a.mlf., *el-Müzhir fi 'ulûmî'l-luğa ve envâ'ihâ* (nşr. Fuâd Ali Mansûr), Beyrut 1998, I, 160, 404; M. Abdürraûf el-Münâvî, *et-Tevekîf 'alâ mühimmâtî't-te'ârîf* (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Beyrut 1410/1990, s. 25, ayrıca bk. tür.yer.; *Keşfü'z-zunûn*, I, 15, 187, 447; II, 1207; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 28, 32, 33, 34, 53, 68, 72, 78; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessîrin* (nşr. Süleyman b. Sâlih), Medine 1417/1997, s. 169, 302, 440; Nüred-din b. Ni'metullah el-Cezâirî, *Furûku'l-luğât fi't-temyiz* (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Dimaşk 1987, s. 49, 50, 86, 89-90, 94, 103; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm* (nşr. Abdülcebâr Zekkâr), Dimaşk 1978, II, 33, 479, 485; III, 68; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 441; Brockelmann, *GAL* (Ar.), V, 210; a.mlf., "Râğıb İsfahâni", *IA*, IX, 593; Muhammed b. Abdurrahman Şâyî, *el-Furûku'l-luğaviyye ve eşerühâ fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad 1993, s. 190-194, ayrıca bk. tür.yer.; M. Nüreddin el-Münec-cid, *et-Terâdüf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 1997, s. 123, 134, ayrıca bk. tür.yer.; Ömer Abdurrahman Sârîsî, "er-Râğıb el-İsfahâni ve cühûdühû fi'l-luğa", *Mecelletü Câmi'ati'l-İslâmiyye*, XIII/52, Medine 1401, s. 222-239; M. Adnân el-Cevhercî, "Re'yün fi tahdîdi 'aşri'r-Râğıb el-İsfahâni", *MMLADm.*, LXI/1 (1986), s. 194; Mohamad Akram Chaudhary, "Al-Furûq al-Lughawiyah: the Cultivation of a Genre", *IS*, XXVI/1 (1987), s. 67-68; Kâsîd Yâsir ez-Zeydî, "Min Evhâmi'r-Râğıb fi Mu'cemih: Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân", *Âdâbü'r-Râfideyn*, XXIV, Musul 1992, s. 34-67; Ömer Kara, "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkapları -Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş- (I)", *EKEV Akademi Dergisi*, VII/14, Erzurum 2003, s. 214 vd.

ÖMER KARA

el-MÜFREDÂT

(المفردات)

İbnü'l-Baytâr'ın

(ö. 646/1248)

Ortaçağ'ın en önemli

botanik-farmakoloji kitabı.

Müellifin nebâtî basit ilaçlarla besin değeri taşıyan bitki türlerini bir araya topladığı için *el-Câmi'* dediği eser literatürde *Kitâbü'l-Câmi'* *li-müfredâtî'l-edviye ve'l-ağziye* adıyla anılmaktadır. Endüslü bir botanikçi olan İbnü'l-Baytâr, 640-646 (1242-1248) yıllarında kaleme aldığı *el-Müfredât*'ta Makedonya ve bazı Ege adaları dahil Akdeniz havzası ile Orta-doğu'nun büyük bir kısmını ve Anadolu'nun iç ve güneydoğu kesimlerini gezerek topladığı tıbbî ve gıda bitkileri değerlendirilmiş ve kitabını Eyyübî Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Eyyüb'a takdim etmiştir (İbn Ebû Usaybia, s. 601-602). XVI. yüzyılın ortalarına kadar değerinden bir şey kaybetmeyen eserinin mukaddimesinde müellif, bu çalışmanın ilaç ve besin olarak kullanılan bitkilerin tamamını içermesini amaçladığını, bunun için özellikle Dioskorides'in *el-Mağâlâtü'l-hamsi*' ile Galen'in (Câlinûs) *el-Edviyetü'l-müfred*'esinin altı makalesinden ve daha sonraki âlimlerin çalışmalarından yararlandığını, ancak güvenilir bulmadığı bilgileri almadığını, kullandığı bütün kaynakları saydığını, aktardığı bilgileri gözlem ve deneyden geçirerek doğruluğuna kanaat getirdiklerini eserine aldığını söylemekte, kitabını alfabetik düzende hazırladığını, ayrıca her ilacın Arapça, Latince, Berberice ve Farsça isimlerini verdiğini belirtmektedir.

İbnü'l-Baytâr, eserini yazarken başta Yunanlı ve müslüman âlimler olmak üzere birçok müellife dayanmıştır. Yunanlılar'dan Dioskorides ile Galen, müslümanlardan Ebû Bekir er-Râzî ile İbn Sinâ en önde gelenlerdir. Kitapta yer alan 2353 maddeden yalnız 1422'si tıbbı daire olup geri kalanı açıklama ve müterâdif türündendir. *el-Müfredât*'ta başlıca iki özelliğin öne çıktığı görülmektedir. Bunların ilki, Huneyn b. İshak'tan Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî'ye kadar eser vermiş on üç âlimi eleştirmesi, ikincisi de botaniğe yaptığı katkılardır. Bu katkılar, önceki eserlerde bulunmayan on farklı bitkiye yer verilmesi ve eskiden beri bilinen bitkiler arasında on yedi yeni sınıflama yapılmasıdır (*Tefsîru Kitâbi Diyâşkurîdüs*, neşredenin girişi, s. 34-35).

el-Müfredât, yazıldığı dönemden itibaren müslüman tabip ve eczacıların başlı-

ca kaynağı haline gelmiş, sonraki müellifler ondan seçmeler, tercüme, telhis ve ihtisarlar yapmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1772; Brockelmann, I, 647; Şeşen, s. 20-25). XIV. yüzyılda Aydınoğlu Umur Bey için muhtemelen Geredeli İshak b. Murad'ın yaptığı ve çok sayıda nüshası bulunan tercümeden başka (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2497; Hâlet Efendi, nr. 119) adı tesbit edilemeyen bir mütercim (İÜ Ktp., TY, nr. 1204), Hezarfen Hüseyin Efendi (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3745; Hamidiye, nr. 1016), hekim Mehmed Rindânî (İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı Ktp., nr. 4118) ve Abdurrahman b. Yûsuf (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 716/4) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Öte yandan XVI. yüzyılda Andrea Alpago "Limon" maddesini ve XVII. yüzyılda Antoine Galland eserin tamamını muhtasar olarak Latince'ye, XIX. yüzyılda Dietz önce bir kısmını, daha sonra tamamını Almanca'ya tercüme etmiştir. Ancak Dietz'in çalışması pek başarılı bulunmamış ve J. Sontheimer kitabı yeniden Almanca'ya çevirerek iki cilt halinde yayımlamıştır (Stuttgart 1840-1842). Bu arada eserin tıp âlemine tanıtılması, böylece İbnü'l-Baytâr'ın botanik ve farmakolojiye yaptığı katkıların meslektaşları tarafından öğrenilmesi de Fransız tıp bilgini Lucien Leclerc'in üç ciltlik Fransızca çevirisiyle gerçekleşmiştir (Paris 1877-1883). Eserin aslı dört cüz halinde Kahire'de basılmıştır (Bulak 1291). Daha sonra Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılan kitabın (Frankfurt 1417/1996) ilmî neşri henüz gerçekleştirilmemekle birlikte Muhammed el-Arabî el-Hattâbî bazı ayrıntıları çıkarmak, bazı açıklamalar eklemek ve tertibinde değişiklik yapmak suretiyle eseri *Tenkihü'l-Câmi'* *li-müfredâtî'l-edviye ve'l-ağziye* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1990).

el-Müfredât üzerine bilhassa İspanyol araştırmacıları çeşitli çalışmalar yapmış olup bunlardan Juan L. Carrillo ve Maria Paz Torres'in *İbn al-Baytar y el arabismo español del XVIII. Edición trilingüe del prólogo de su "Kitab al-Chami"* (Benalmádena-Málaga 1982), Camilo Alvarez de Moreles Y Ruiz-Matas'ın "Dos Manuscritos Escorialenses del Kitâb al-Yâmi" (*Actas XII. Congreso de la UEA*, Málaga 1984; Madrid 1986, s. 35-46), Maria Paz Torres'in "Autores y Plautas Andalusias en el "Kitâb al-Yâmi" de Ibn al-Baytâr" (*a.e.*, s. 697-712) ve Maria Angeles Navarro'un "Un Avance de Metodologia para el Estudio del Kitâb al-Yâmi de Ibn al-Baytâr" (*Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus, Textos y Estudios I*, ed. E. García Sánchez, Grana-